

УДК 82.09:82-943-4 ЖЕВ

Юліана КацембаЖитомирський держаний університет
імені І. Франка

РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОСТІ Г. ЖЕВУСЬКОГО В ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІЙ ДУМЦІ

У статті здійснено аналіз поступу літературно-критичної думки щодо творчості волинського письменника Генріха Жевуського.

Ключові слова: Генріх Жевуський, «Спогади ясновельможного пана Северина Соплиці, парнавського чашника», «Моралеописові суміші», польськомовна література Правобережної України,

Juliana Kacemba. Recepja twórczości H.Rzewuskiego w myśli krytyczno-literackiej.

W artykule zrealizowano analizę postępu myśli literacko-krytycznej o twórczości pisarza z Wołynia Henryka Rzewuskiego.

Słowa kluczowe: Henryk Rzewuski, «Pamiętki JPana Seweryna Soplicy, cześnika parnawskiego», «Mieszaniny obyczajowe», polska literatura Ukrainy Prawobrzeżnej.

Katsemba Yuliana. Reception of H. Rzewuski in literary and critical thinking.

In the article the analysis of advancement of literary critics idea is carried out in relation to work of the Volyn writer Henryk Rzewuski.

Key words: Henryk Rzewuski, «The Memoirs of great lord Seweryn Soplica, a parnavian partial», «Assorted Customs»polish literature of Right-bank Ukraine.

Літературно-художня спадщина Генріха Жевуського (1791–1866) – волинсько-польського письменника, публіциста, філософа й мораліста, займає чільне місце в історії розвитку польської та української польськомовної літератури Правобережної України доби романтизму. Починаючи від другої половини позаминулого століття його ім'я спроводжувалося епітетами геніальний і , патріот і зрадник,

Серед літературної спадщини польського Вальтера Скотта, як його назвав Оноре де Бальзак, – збірник гавенд «Спогади Ясновельможного пана Северина Соплиці, парнавського чашника» («Pamiętki JPana Seweryna Soplicy, cześnika parnawskiego», 1839–1841), п'ять істо-

ричних романів: «Листопад» («Listopad», 1845–1846), «Краківський замок» («Zamek Krakowski», 1847–1848), «Адам Шмігельський» («Adam Śmigiełski», 1851), «Лицар Ліздейко» («Rycerz Lizdejko», 1852) та «Запорожець» («Zaporożec», 1853), алегорично-політичний роман «Золотоволосий паж» («Paź złotowłosy», 1858), багатотомний роман у формі інсценізованого щоденника «Мемуари Варфоломія Міхаловського» («Pamiętniki Bartłomieja Michałowskiego», 1856 – 1857), та чимало оповідань, стилізованих під гавенди [21, с. 12], збірник фантастичних повістей «Благодать і покликання» («Łaska i przeznaczenie», 1851), том оповідань «Не-басні» («Nie-bajki», 1851), а також моральні, філософські та релігійні твори: «Моралеописові суміші» («Mieszaniny obyczajowe», 1841–1843), «Польський Теофраст» («Teofrast polski», 1851), «Голос у пущі» («Głos u puszczy», 1847), «Розумові подорожі» («Wędrowki umysłowe», 1851) та ін.

У цій статті пропоную найбільш відомі праці, які презентують різні думки щодо постаті волинського Ж. де Местра та його найбільш відомих, резонансних, полярних творів: «Спогади...» й «Моралеописові суміші». У пропонованій статті зупинимося на декількох працях, а також зробимо акцент на зародженні та розвитку українського жевуєзнавства.

Генріх Жевуєський зацікавлював істориків літератури й критиків перш за все як людина контроверсійна, яка часом ніби суперечила сама собі. Після виходу першого твору автоа «Спогадів...», думка сучасників зводилась до однієї, про яку пише Пьотр Хмельовський: «група ця була зачарована геніальністю таланту нового письменника й виспівувала його у всіх тонах похвали»* [8, с. 176], лише якийсь молодий критик назвав гавенди «худими спогадами, краще збереженими в пам'яті народу» [8, с. 176], але підтримки своєї думки він не знайшов. Януш Тазбір говорить про те, що Г. Жевуєський в пам'яті читачів залишився автором однієї книги.

Роздвоєння у сприйнятті волинського письменника почалося після виходу у світ «Моралеописових сумішей», які викликали літературну бурю, якої до того ще не бачила Польща [15, с. 268]. Подальші оцінки Г. Жевуєського залежали від того, з якої точки зору його характеризували – чи як автора славнозвісних «Спогадів...», чи як автора «Моралеописових сумішей». Деякі сучасники, зберігаючи па-

* Тут і далі переклад з польської власний.

м'ять про Жевуського-Сопліцу, відмовлялися вірити в його причетність до «Моралеописових сумішей», які вийшли під псевдонімом Яроша Бейли. Серед таких був Титус Щеньовський, який в мемуарах написав: «Жевуський без сумніву є автором Сопліци, але в жодному випадку не письменником „Моралеописових сумішей”» [16, с. 125].

Якщо говорити про сучасників, то лише Міхал Грабовський утримувався від гострої критики «Моралеописових сумішей». В досить делікатній формі він вказував на недоліки, промахи автора, як от «спонтанність та необережність» [9, с. 233], а взагалі вважав його «геніальним письменником», якого Боже провидіння виховало в підготовленому до цієї місії роді Жевуських, саме він віднайшов ключ й привідчинив приховані, забуті таємниці шляхетського минулого [9, с. 234–235]. Юзеф Ігнацій Крашевський більш критично оцінював твори сучасника, але навіть він визнавав, що Г. Жевуський, «обожнюваний як Сопліца, засуджуваний як Бейла, – без сумніву був найславнішим екземпляром свого роду» [12, с. II].

Важливу роль у відродженні репутації письменника відіграв Вітольд Яворський, який, намагаючись зрозуміти філософію письменника, назвав її «антифілософізмом» як стратегію, згідно якої письменник все життя старався підтримувати репутацію «антигероя», а самого Г. Жевуського – «майстром творення парадоксів», «письменником великого калібру», «майстром інтелектуальної провокації» [11, с. 51]. Зрозуміти погляди – філософські й політичні – намагався Адам Бар у статті «Про політичну апостазію Генріха Жевуського». Автор статті «Моралеописові суміші» назвав «нищівним судом над сучасними» [7, с. 6], а «Судження...» – «зрубом, на якому з'явився хворобливий й отруєний цвіт його поглядів» [7, с. 6]. А. Бар вважає, що погляди Жевуського можна звести до однієї теорії, яка і є ключовою в усіх творах письменника. Формулює він її наступним чином: призначенням Польщі були і є захист і насадження принципів свободи; щоб це призначення виконати, вона повинна була викохати цю свободу у своїх юридично-політичних пристроях; коли вона була незалежною – місію свою виконувала, однак пізніше дав слабіну національний характер, вкралися до неї чужі устрої, що переломило основну думку Польщі й потягнуло за собою поділи. А тому, коли б Польща змогла утримати свої свободи, тобто золоту вольність, – не зазнала би утисків й існувала б повним буттям політичним [7, с. 12].

Як і попередній літературознавець, А. Бар не вважає послідовника Ж. де Местра зрадником, а лише людиною, яка жила в своєму, відмінному світі від того, що його оточував, й поза тим світом нічого не бачила й не хотіла бачити; до сучасного суспільства відчував нехоть, бо воно супротивилося своєму призначенню, змінило давній устрій і не бажало повернутися до своїх витоків [7, с. 13].

Автори книги «Від Мохнацького до Пільсудського» [13] цінність Жевуського вбачають в його помилках і оманливих роздумах, з яких майбутні покоління можуть робити висновки, винести життєвий урок – які саме границі не можна переходити, його твори при властивому прочитанні можуть вказати грані маневру польської політичної думки [13, с. 66]. Характеризують вони його як «знаменитий письменник» але «засліплений політик» [13, с. 66]. Автори вищевказаної книги зауважують, що ще в «Спогадах...» при уважному прочитанні можна спостерегти «чудернацьку суміш презирства до глибше зрозумілих громадських обов'язків з захопленням для установлених суспільних форм, для всього, що є, незалежно від того, яким воно є і куди веде» [13, с. 66]. Для цього змішування вживають термін «політичне вільнодумство», яке вважають основною домінантою ідеологічних переконань чуднівчанина. У цій розвідці містяться роздуми над тим, яку дорогу повинен був пройти письменник від «Спогадів...» до «Моралеописових сумішей», від пошановувача шляхетських вольностей до апологета царського деспотизму, щоби зазнати слави найбільш суперечливого письменника XIX ст. Марцін Круль та Воцйех Карпінський вважають, що ця дорога розпочинається ще в самих «Спогадах...» – гавендах, головною постаттю яких є князь Кароль Радзивілл, славнозвісний гультяй, пияка й неук, зі своєю альбенською бандою. Саме цю постать Жевуський вирішив оспівати, возвеличити, подати як гідний приклад для наслідування.

Авторська іронія, з якою нам представлені образи, спосіб буття шляхти здається нам очевидною, та Пьотр Хмельовський в книзі «Наші романісти: літературні шкіци» [8] акцентує увагу на тому, що першопочатково для тих, хто прочитав «Спогади...» у 1839 р. і дещо пізніше вони були твором, списаним на достовірних фактах: «Одні вважали його за чудову реабілітацію знеславленого через реформаторів і сатириків Сарматизму II половини XVIII ст. <...>; інші – за правдивий образ деяких стосунків польських з кінця минулого

століття, за рештки спогадів, живих та правдивих» [8, с. 174–175]. Іронію ж, яку дослідник називає «усміх», була майже непомітною, її першим, на думку Хмельовського, зауважив Валеріан Врублеський [8, с. 175], і з часом стає вона більш помітною.

Зофія Левінувна описує історію написання гавенд, посилаючись на свідчення Віктора Баворовського – інсценізований діалог Жевуського та Адама Міцкевича про необхідність переведення усних оповідей в письмову форму без змін, «як говориш». Умотивовує та пояснює надруковане в «Петербурзькому тижневику» відсторонення чуднівчанина від виданих в 1939 р. в Парижі перших двох томів «Спогадів...». Значну частину праці приділяє характеристиці головного героя – наратора, який є «основним критерієм жанру шляхетської гавенди» [14, с. 417] та так званого сопліцівського світу. Як і Круль та Карпінський, зауважила вона в гавендах «друге дно» цього шляхетного, ідеального світу, яке ледь помітно проглядається через розмірене, урегульоване, достойне життя дворів та замків. Саме в цьому другому дні, на думку автора, прихована авторська іронічна ремарка, тут починається дорога, яка провадить до «Моралеописових сумішей». Підтверджуючи свої розмірковування численними прикладами з тексту, Левінувна спростовує ідею рівності: «В „Спогадах...” постійно хтось комусь падає в ноги, б'є поклони, обіймає за коліна, цілує взуття. Для суспільства з прийнятим рівноправ'ям така поведінка доволі бентежна» [14, с. 421], якою наскрізь просякнуті гавенди, також надзвичайну релігійність шляхетського світу, бо «керує ним становий егоїзм, котрий для своєї користі витесав права та звичаї, моральні норми й правила „пристойності”» [14, с. 420]. Те, що єдиним і неповторним, «сонцем» цього світу Жевуський зробив Радзівілла Пане Коханку, безсумнівно, є прийомом авторської іронії.

Подібну думку знаходимо у Станіслава Тарновського: «З усіх поглядів на Сопліцу найвдалішим є думка пані Гофманової, котра в той час, коли всі втрачали голови від захоплення, прочитавши («Спогади...» – Ю. К.), тихенько записала у щоденнику більш-менш такі слова: Мій Боже, так ось як було в давній Польщі? Невже насправді так могло бути? Якщо так, то нічого дивного, що загинуло те, що таким було» [20, с. 72]

Та, на відміну, від інших, Тарновський не розглядає авторську іронію, а ставить акцент на авторському цинізмі: «Цинізм, наївний

цинізм, що не є ченотою, в жодній польській книжці не виступив з такою огидною відкритістю» [20, с. 73]. Польський історик літератури не вважає Жевуського зрадником, але гіршим за зрадника: «зрада є менш огидною від тої лояльності, яка постійно готова й однакова для кожного: той, хто би батьківщину продав, безсумнівно є більш шкідливим, але менше підлим від того, хто її пять або шість разів змінив» [20, с. 73]. На думку Тарновського, автор «Моралеописових сумішів» є прикладом примарної віри в можливість діалогу через покірливість деспотичній владі. Насправді ж, не домогся він навіть поблажливого ставлення цензури до його творів (численні редакторські втручання в твори, конфіскація «Історичних спроб»).

Однією з найбільш повних літературно-критичних праць про романи Г. Жевуського є книга Зигмунта Швейковського «Історичні романи Генріха Жевуського» [17, с. 332]*. Сам автор ціль своєї розвідки окреслив так: «висвітлення романної творчості Г. Жевуського та виявлення ролі, яку його творчість відіграла в розвитку польського історичного роману» [17, с. VII]. І насправді, весь перший розділ автор присвятив для опису підґрунтя, на якому виник польський роман, особливу увагу приділяє мемуаристиці, згадує письменників так званої міграції: Міхала Чайковського, Ю. І. Крашевського, Міхала Грабовського. Саме З. Швейковському завдячуємо детальному аналізу «Спогадів...»: тематика, проблематика, композиція, фабульні схеми (драматичний анекдот, біографія, хроніка), місце та роль гумору в гавендах. В окремому розділі монографії літературознавець описує значення «Листопаду» Г. Жевуського для розвитку роману в польській літературі. Швейковський вважає, що це перший польський історичний роман, дія якого проходить на фоні боротьби, що виникла через розбіжності культур, який містить одночасно конфлікти домашнього й політичного характеру й елементи психологізму. А тому це роман історичний, суспільний, сентиментальний. Досить скрупульозно й детально зупиняється на генологічному зіставленні романів Г. Жевуського та романів В. Скотта й Ж.-Ж. Руссо. В кожному наступному після «Листопаду» романі З. Швейковський бачить щоразу більше подібностей в творчій манері до В. Скотта.

* Szweykowski Z. Powieści historyczne Henryka Rzewuskiego / Zygmunt Szweykowski. – Warszawa : skł. gł. Książnicy Polskiej Tow. Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie, 1922. – 332 s.

Останній розділ монографії містить в собі висновки щодо причин одноманітності й несхожості/розбіжності провідних думок чуднівчанина. Автор монографії вважає, що цього ефекту «не одноманітності» Г. Жевуський досяг поєднуючи непоєднуване: дидактику, скептицизм та гумор. Хоча монографія має назву «Історичні романи Генріха Жевуського», проте вона аж ніяк не являє собою повноцінну монографію про автора «Спогадів...». З. Швейковський не розглядає тут ані «Моралеописові суміші», ані «Польського Теофраста», згадує їх лише при нагоді, не вміщує також розлогіх роздумів про Жевуського як політика, чи філософа, але його праця мабуть є однією з фундаментальних, бо кожне речення в ній наповнене сенсом, насичене інформацією, кожна теза концентрована, продумана й доведена.

Наступним масивним, ґрунтовним дослідженням є праця Адама Шліша «Генріх Жевуський. Життя та погляди» [19]. Шліша цікавить насамперед історіософія автора «Спогадів» – він детально, поволі розплутував клубок світоглядної еволюції письменника, умотивовуючи свої домисли прикладами з творів. Дослідник зібрав цілий масив даних – від архівних джерел до думок, висловлювань сучасників і нащадків, усі дані не зводив до вже раніше усталених схем, а вивів свою, умотивовану точку зору, своє розуміння «природи думки» польського Ж. де Местра. А головне – чи не вперше з впевненістю прозвучало заперечення міфу про Жевуського як народного зрадника.

XXI ст. Ознаменувалося виходом у світ монографії (хоча авторка й заперече претендування своєї книги на звання монографії) Івони Венгжин «У світі романів Генріха Жевуського» [21]. Дослідження авторки не зупинилося лише на найвідоміших, найгучніших творах чуднівчанина, в книзі, окрім розгляду контраверсійних питань навколо «Спогадів...» та «Моралеописових сумішей» авторка підймає цікаві, свіжі питання, що стосуються його романів «Листопад», «Краківський замок», «Адам Шмігельський», «Лицар Ліздейко», «Запорожець», алегорично-політичного роману «Золотоволосий паж» та повістей, стилізованих під гавенди – «Не-басні», «Благодать і поклонання» та ін.

Той факт, що письменник народився в Славуті, мав маєток у Чуднові, виконував обов'язки Житомирського маршалка став клю-

човим у зацікавленні ним українськими дослідниками, здебільшого полоністами й став поштовхом до реабілітації цієї знакової постаті в «реально функціонуючому сегменті польськомовної української літератури 1793 – 1866 років» [2, с. 42].

«Першою ластівкою українського жевуськознавства» стала біографічна повість чуднівчанина І. Савчука «Генрих Ржевуский – блеск и горесть славы» [6]. Автор книги повернув волинській землі майже втраченого й забутого письменника, який, хоча й називав себе литвином, але з неймовірною ностальгією відгукувався про чуднівську землю. В одному з листів до дружини він зізнавався, що найбільше за все прагне жити в Чуднові як пустельник. В цьому ж році М. Костиця в газеті «Вільне слово» опублікував рецензію [3] на книгу І. Савчука, який сподівання автора повісті на те, що Жевуський врешті-решт посяде своє заслужене місце в літературно-краєзнавчому процесі Житомирщини назвав «рожевими надіями», а зарахування Жевуського до видатних діячів та письменників досить «сумнівним». Аргументовує це вже встановленими оцінками в поодиноких серйозних працях, в яких Жевуський постає як «зайва людина», «пересичений життям дивак» тощо. Автор рецензії говорить про те, що навряд чи відбудеться суттєва переоцінка «усталеної ієрархії». Але вже в 2005 р. вийшла друком книга «Постаті землі Бердичівської: Історико-краєзнавчі нариси» [4] під редакцією того ж М. Костиці зі статтю «Генріх Жевуський», в якій коротко висвітлено основні моменти біографії письменника, що навчався в бердичівській школі при монастирі босих кармелітів. В 2009 р. в «Україні Молодій» з'явилася стаття «Шурин Бальзака» Віктора Мельника [5], в якій він вказує на «французькі сліди» в житті письменника, акцентує увагу на тому, що ще при житті називали його польським Вальтером Скоттом, а згодом – «польським Дюмою».

В 2010 р. вийшла монографія Володимира Єршова «Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: еволюція, проблематика, поетика» [1], в якій серед інших мемуаристів романтичної Волині знайшлося місце Г. Жевуському. Автор монографії «зайву людину» перетворив на «людину, яка реально впливала на європейську історію й творила її, внесок якої в розвиток літератури та культури краю неможливо переоцінити». В. Єршов зібрав відомі факти й домисли з біографії не тільки Генріха, а взага-

лі роду Жевуських, починаючи від Вацлава, доповнив їх архівними даними, таким чином ніби доповнивши біографічну повість І. Савчука, в рецензії на яку М. Костриця вказував на необхідність долучення архівів і творів, присвячених іншим членам родини – Аліні, Пауліні й Ернесту.

В подальшому до творчості митця, аналізуючи закономірності розвитку польської літератури першої третини позаминулого століття звертались Ю. Булаховська, М. Брацька, й І. Руденко.

Генріх Жевуський, безсумнівно, був найяскравішим та найвідомішим представником польсько-шляхетської архаїчної думки. Представлений огляд праць, звичайно, не є повним і вичерпним, має на меті показати, що дослідження творчості волинсько-польського письменника Г. Жевуського залишається актуальним, вимагає свіжих поглядів і постановки цікавих проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: еволюція, проблематика, поетика. – Житомир : Полісся, 2010. – 451 с.
2. Єршов В. Tertium comparationis: правобережна польськомовна література: між Сходом і Заходом // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 23. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 220 с. – С. 42–57.
3. Костриця М. «Польський Вальтер Скотт» із Чуднова // Вільне слово. – 2004. – № 27. – С. 7.
4. Костриця М. Постаті землі Бердичівської. Історико-краєзнавчі нариси : У 2 т. – Т. 1. – Житомир : Косенко, 2005. – 248 с.
5. Мельник В. Шурін Бальзака // Україна Молода. – 2009. – № 186. – 8 жовт. – С. 14.
6. Савчук І. Генрих Ржевусский – блеск и горечь славы : Биографическая повесть. – Житомир : Издательство «Волинь», 2004. – 168 с.
7. Bar A. O apostazji politycznej Henryka Rzewuskiego (na podstawie nieznanych źródeł) // Przegląd współczesny. – 1928. – nr 78. – S. 5–29.
8. Chmielowski P. Nasi powieściopisarze : zarysy literackie. [Ser. 1]. – Kraków : nakł. Księgarni J. K. Żupańskiego i K. J. Neumanna, 1887. – 631 s.
9. Grabowski M. Wybór pism krytycznych / wybrał, oprac. i wstępem opatrzył Andrzej Waśko. – Kraków : «Księgarnia Akademicka», 2005. – 247 s.

-
10. Inglot M. Spowiedź kolaboranta (o «Mieszczanach obyczajowych H. Rzewuskiego») // *Pogranicze kultur / pod. red. Cz. Kłaka*. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1997. – 159 s. – S. 63–77.
 11. Jaworski W. Antyfilozofizm Henryka Rzewuskiego (Zdrowy rozsądek jako zbiorowa mądrość narodu) // *Koniec wieku*. – 1994. – nr 6. – S. 51–68.
 12. Kraszewski J. I. Wstęp // H. Rzewuski, *Próbki historyczne*. – Paryż 1868. – C. I–XXX.
 13. Król M., Karpiński W. Od Mochnackiego do Piłsudskiego : sylwetki polityczne XIX wieku. – Warszawa : Świat Książki, 1997. – 247 s.
 14. Lewinówna Z. Posłowie // Rzewuski H. *Pamiętki JPana Seweryna Soplicy, cześnika parnawskiego*. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza «Vocatio», 1997. – 436 s.
 15. Rolle M. *Ateny Wołyńskie. Szkic dziejów oświaty w Polsce – Lwów–Warszawa–Kraków* : Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. – 1923. – 400 s.
 16. Szczeniowski T. *Bigos hultajski. Bzdurstwa obyczajowe przez Blepońskiego*. – T. 2. – Wilno : T. Glücksberg, 1845.– 161 s.
 17. Szweykowski Z. *Powieści historyczne Henryka Rzewuskiego*. – Warszawa : skł. gł. Książnicy Polskiej Tow. Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie, 1922. – 332 s.
 18. Szweykowski Z. Wstęp // Rzewuski H. *Pamiętki Soplicy*. – Kraków : Krakowska Sp. Wydaw., 1928. – 399 s. – S. III–LVI.
 19. Ślisz A. *Henryk Rzewuski. Życie i poglądy*. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. – 326 s.
 20. Tarnowski S. H. Rzewuski. *Z odczytów publicznych odbytych we Lwowie w roku 1887*. – Lwów : nakł. Księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1887. – 97 s.
 21. Węgrzyn I. *W świecie powieści Henryka Rzewuskiego*. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012. – 386 s.